

Μνήμων

Τόμ. 12 (1989)



Η ΔΟΥΛΕΙΑ ΣΤΗΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΑ. ΙΣΤΟΡΙΚΑ ΔΕΔΟΜΕΝΑ ΚΑΙ ΘΕΩΡΗΤΙΚΕΣ ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΕΙΣ

ΔΗΜΗΤΡΗΣ ΚΥΡΤΑΤΑΣ

doi: [10.12681/mnimon.413](https://doi.org/10.12681/mnimon.413)

Βιβλιογραφική αναφορά:

ΚΥΡΤΑΤΑΣ Δ. (1989). Η ΔΟΥΛΕΙΑ ΣΤΗΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΑ. ΙΣΤΟΡΙΚΑ ΔΕΔΟΜΕΝΑ ΚΑΙ ΘΕΩΡΗΤΙΚΕΣ ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΕΙΣ. *Μνήμων*, 12, 183–195. <https://doi.org/10.12681/mnimon.413>

πέμπουμε γενικώς και ἀόριστα στην εργασία ἀπ' ὅπου ἀντλούμε, κι ὄχι στο σημεῖο που βρίσκεται ἡ πληροφορία: τερτίπια μικροτεμπελιάς —που συνήθως φανερώνουν περισσότερο ἀπὸ ὅσα καλύπτουν. Ἡ πάλι παραπέμπουμε συστηματικά στα πράγματα, ἀλλὰ ὄχι και στις ιδέες που ἀντιγράφουμε ἀπὸ κάποιον συγγραφέα —εκτός βέβαια ἀν ἐπιδιώκουμε νὰ δηλώσουμε τὴν προσήλωσι εἴτε τὴν ἐξοικειώσή-μας με κάποιον συγκεκριμένο σύστημα ιδεῶν, ὁπότε ἐρχονται βροχή οἱ παραπομπές στον Μάρξ, τον Πρόππ ἢ τους σημειολόγους.

Με τὴν ἀνάγνωσι τῆς συμπεριφοράς ἀπέναντι στις ὑποσημειώσεις και τις παραπομπές ἀποκοτούμε λοιπόν ἓνα ἐπιπλέον κλειδί που μας ἐπιτρέπει νὰ διεισδύσουμε πλάγια, ἀλλὰ ταχύτερα και ἐνδεχομένως ἀσφαλέστερα στον κόσμον του συγγραφέα.

ΑΛΕΞΗΣ ΠΟΛΙΤΗΣ

Η ΔΟΥΛΕΙΑ ΣΤΗΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΑ

ΙΣΤΟΡΙΚΑ ΔΕΔΟΜΕΝΑ ΚΑΙ ΘΕΩΡΗΤΙΚΕΣ ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΕΙΣ*

Μαρτυρίες γιὰ τὴν παρουσία δούλων στὸν ἀρχαῖο ἑλληνικὸ κόσμον ὑπάρχουν ἤδη στις πρῶτες γραπτές ἑλληνικές πηγές. Ἀπὸ τὶς πινακίδες τῆς Πύλου και τῆς Κνωσσοῦ, γραμμένες στη λεγόμενη Γραμμικὴ Β γραφή, συνάγεται τὸ συμπέρασμα ὅτι, τουλάχιστον ἀπὸ τὸν 15ο αἰῶνα, στὰ ἑλληνοφωνα βασίλεια τῆς ἐποχῆς ὀρισμένοι ἄνθρωποι ἀποτελοῦσαν ἰδιοκτησία ἄλλων ἀνθρώπων ἢ τῶν ἱερῶν. Ὁ ὄρος με τὸν ὁποῖο χαρακτηρίζονται στις πινακίδες οἱ ἄνθρωποι αὐτοί — *δόερο* σύμφωνα με τὴν καθιερωμένη ἀνάγνωσι — συγγενεῖται ἐτυμολογικὰ με τὸν ὄρο *δοῦλος*, πὸς τὴν κλασικὴ ἐποχὴ δήλωνε κατ' ἐξοχὴν τοὺς ὑποβιβασμένους σὲ ἀντικείμενα ἀνθρώπους. Οἱ *δόερο*, ὅπως οἱ δούλοι, ἀποτελοῦσαν ἀντικείμενο ἀγοραπωλησίας καὶ ἀξιοποιοῦνταν με διάφορους τρόπους πὸς συμπεριλάμβαναν

* Τὸ παρὸν κείμενον γράφτηκε με τὴν εὐκαιρία τῆς ἑλληνικῆς ἐκδόσεως τοῦ βιβλίου τοῦ Υἱον Garlan, *Ἡ δουλεία στὴν ἀρχαία Ἑλλάδα*, μτφρ. Ἀλέξης Χατζηδάκης, ἐπιμέλεια Ζαχαρίας Δεμαθάς, Ἀθήνα, Κοινωνιολογικὴ Βιβλιοθήκη Gutenberg, 1988 (πρῶτη γαλλικὴ ἐκδόσι 1982). Ἡ ἐκδόσι αὐτὴ συμπίπτει με τὴν ἀναθέρμανσι τῶν σχετικῶν συζητήσεων σὲ πρόσφατες ἐκδόσεις και ἄρθρα, ὀρισμένα ἀπὸ τὰ ὁποῖα μνημονεύονται στις σημειώσεις πὸς ἀκολουθοῦν. Τὸ βιβλίον τοῦ Γκαρλάν ἀσχολεῖται μόνο με τὸν ἀρχαῖο ἑλληνικὸν κόσμον ἀλλὰ καθὼς ὀρισμένα ἀπὸ τὰ θεωρητικὰ ζητήματα πὸς προκύπτουν εἶναι κοινὰ καὶ γιὰ τὸν ρωμαϊκὸν κόσμον, στὴν παρουσίᾳ μου κάνω ἀναφορές και στοὺς δύο. Τὸ παρὸν ἄρθρον βρισκόταν στὸ τυπογραφεῖον ὅταν κυκλοφόρησε ἡ πολὺ σημαντικὴ συλλογὴ ἄρθρων γιὰ τὴν δουλεία, *Slavery and Other Forms of Unfree Labour*, πὸς ἐπιμελήθηκε ὁ L. Archer, Λονδίνο και Νέα Ὑόρκη 1988.

τή συμμετοχή τους στην παραγωγή. Οί πληροφορίες αυτές ωστόσο, παρά την μεγάλη τους αξία, είναι πολύ ανεπαρκείς για να οδηγήσουν τους μελετητές σε ασφαλή συμπεράσματα σχετικά με τη θέση των δούλων στις μυκηναϊκές κοινωνίες¹.

Οί επόμενες πληροφορίες για εξαρτημένους ανθρώπους προέρχονται από τὰ ὁμηρικὰ ἔπη. Σ' αὐτά, ὅπως καὶ στὸ *Ἔργα καὶ Ἡμέραι* τοῦ Ἡσίοδου, δὲν ἀπαντῶνται οὔτε οἱ *δόεροι* τῶν πινακίδων οὔτε οἱ *δοῦλοι* τῆς κλασικῆς ἐποχῆς (ἐκτὸς ἀπὸ δύο ἐξαιρέσεις)²: οἱ εξαρτημένοι ἄνθρωποι τῶν ὁμηρικῶν κοινωνιῶν καὶ τῆς Βοιωτίας τοῦ 8ου αἰῶνα ἀποκαλοῦνταν κατὰ κανόνα *δμῶες*. Παρὰ τὶς εὐφυεῖς παρατηρήσεις ποὺ ἔχουν γίνει στὶς ἀφθονες σχετικὲς μελέτες, ἡ ἀσάφεια τῶν πηγῶν δὲν ἐπιτρέπει καμιὰ βεβαιότητα γιὰ τὴν προέλευση τῶν ἀνθρώπων αὐτῶν ἢ τὴν ἀκριβῆ κοινωνικὴ τους θέση. Πιὸ προβληματικὴ ἀκόμα εἶναι ἡ μυστηριώδους ἐξαφάνισή τους δύο περίπου αἰῶνες ἀργότερα².

Χρειάζεται νὰ φτάσουμε στὴν κλασικὴ Σπάρτη καὶ στὴν κλασικὴ Ἀθήνα γιὰ νὰ σχηματίσουμε μιὰ σχετικὰ καθαρὴ εἰκόνα τῶν σχέσεων ἐξάρτησης καὶ τῶν συνθηκῶν διαβίωσης τῶν εξαρτημένων ἀνθρώπων ποὺ ἀποκαλοῦνταν ἀντίστοιχα *εἰλωτες* καὶ *δοῦλοι*. Ἀπὸ τὴν ἐποχὴ ἐκείνη θὰ μπορέσουμε νὰ παρακολουθήσουμε τὶς κοινωνικὲς ἐξελίξεις καὶ τὴ θέση τῶν εξαρτημένων ἀνθρώπων με ὄλο καὶ περισσότερες λεπτομέρειες διαμέσου τῆς ἑλληνιστικῆς καὶ ρωμαϊκῆς ἐποχῆς μέχρι τοὺς μεσαιωνικοὺς χρόνους. Μέσα ἀπὸ πηγὲς ποὺ θὰ γίνουν καὶ πάλι ἐλάχιστα διαφωτιστικὲς πιστοποιεῖται τότε ἡ σταδιακὴ ἀντικατάσταση τῶν δούλων με ἄλλες κατηγορίες ἐργαζομένων ποὺ, γιὰ εὐκολία, ἀποκαλοῦμε σήμερα δουλοπάροικους.

Οἱ ὄροι διαβίωσης καὶ ἐργασίας τῶν *δόεροι*, τῶν *δμῶων*, τῶν *εἰλωτῶν*, τῶν δούλων καὶ ὄλων τῶν ἄλλων εξαρτημένων ἀνθρώπων ποὺ κατὰ περιοχὲς καὶ κατὰ ἐποχὲς εἶχαν διάφορα ἄλλα ὀνόματα, ὀρίζουν μέρος μόνο τοῦ προβλήματος ποὺ ἀπασχολεῖ τοὺς σημερινοὺς μελετητὲς τῆς ἀρχαιότητος· μιὰ ἄλλη, ἐξίσου σημαντικὴ πλευρὰ τοῦ προβλήματος συνδέεται με τὴν ἀνίχνευση τῶν ἀπόψεων με τὶς ὁποῖες γίνονταν κατανοητὲς καὶ βιώνονταν οἱ ἐκάστοτε σχέσεις ὑποταγῆς.

Ἡδη στὴν *Ὀδύσεια* συναντᾶμε μιὰ διατύπωση ποὺ δὲν ἀφήνει περιθώρια ἀμφιβολιῶν γιὰ τὸν τρόπο τῶν ἀνθρώπων μπροστὰ στὸν πάντα ὑπαρκτὸ κίνδυνο ὑποδούλωσής τους: « Ἀλήθεια, τὴ μισὴ ὁ βροντόλαλος ὁ Δίας ἀξία τοῦ ἀνθρώπου/ τοῦ παίρνει ἀπ' τὴ στιγμὴ ποὺ ἐπλάκωσε γι' αὐτὸν σκλαβιάς ἡμέρα (δούλιον ἡμαρ)» (ρ 17.322, μτφρ. Καζαντζάκη-Κακριδῆ). Στὰ τέλη τοῦ πρώτου μ.Χ.

1. Γιὰ τὸ ζήτημα αὐτό, ἐκτὸς ἀπὸ τὶς παρατηρήσεις τοῦ Garlan, *ὁ.π.*, σ. 46-51 καὶ τὶς πολὺ βασικὲς βιβλιογραφικὲς του ὑποδείξεις βλ. καὶ τὴν ἐνδιαφέρουσα μελέτη τοῦ W. Beringer, «Servile status' in the sources for early Greek history», *Historia* 31, 1982, σ. 13-32.

2. Βλ. Garlan, *ὁ.π.*, σ. 51-60, τὶς σχετικὲς βιβλιογραφικὲς του ὑποδείξεις καὶ τὴ μελέτη τῆς C. Mossé, *Ἡ ἀρχαίκη Ἑλλάδα. Ἀπὸ τὸν Ὀμηρὸ ὡς τὸν Αἰσχύλο*, μτφρ. Στρατῆς Πασχάλης, Ἀθήνα, ΜΙΕΤ, 1987, (πρώτη γαλλικὴ ἐκδόση 1984), σ. 73-84 καὶ σποράδην.

αίωνα θεωρούνταν δεδομένο ότι για κάθε άνθρωπο «ή ελευθερία ήταν τὸ μεγαλύτερο ἀγαθὸ ἐνῶ ἡ δουλεία τὸ αἰσχροτέρου καὶ τὸ δυστυχέστερο» (Δίων Χρυσόστομος 14.1). Ἐνάλογες πληροφορίες ὑπάρχουν γιὰ ὅλες σχεδὸν τὶς ἐποχὲς ἀλλὰ καὶ πάλι, μὲ δυσκολία θὰ μπορούσαμε νὰ σχηματίσουμε μιὰ εἰκόνα ὅσο ἀντικειμενικὴ καὶ ἀντιπροσωπευτικὴ θὰ θέλαμε.

Ἐκτὸς τῶν ὑπάρχουσες πηγῆς (τουλάχιστον αὐτὲς ποὺ ἀποτελοῦν τὸ προσφιλέστερο πεδίο ἔρευνας) προκύπτουν κατὰ βάση κάποιες θεωρητικὲς ἐπεξεργασίες, ἰδιαίτερα φιλοσόφων ὅπως ὁ Πλάτων καὶ ὁ Ἀριστοτέλης³. Οἱ θεωρητικὲς ἐπεξεργασίες ὅμως, παρὰ τὴν προφανή τους συνάφεια μὲ τὶς ἀπόψεις τῶν ἀνθρώπων χωρὶς φιλοσοφικὴ παιδεία, δὲν ἀποτελοῦν ἀσφαλὴ δείκτη γιὰ τὴν ἐπικρατοῦσα ἰδεολογία τῆς ἐποχῆς. Ἐκτὸς τούτου ἀβέβαιη εἶναι ἡ ἀντίδραση τῶν ἰδίων τῶν δούλων, δεδομένου ὅτι ὅλες οἱ πηγῆς ποὺ διασώζονται προέρχονται ἀπὸ τὴν πλευρὰ τῶν ἐλευθέρων ἀνθρώπων. Ἐτσι, γιὰ παράδειγμα, ὅταν πληροφοροῦμαστε τὴν περίπτωση τοῦ μονομάχου ποὺ αὐτοκτόνησε γιὰ νὰ ἀποφύγει τὴ μοίρα τοῦ δούλου, προσεγγίζουμε καλύτερα τὶς ἀπόψεις τῶν στωικῶν ποὺ ἀφηγοῦνταν τὸ περιστατικὸ, παρὰ τὶς ἀπόψεις τοῦ μέσου μονομάχου⁴.

Μὲ τὰ πορίσματα τῶν ἀναζητήσεων αὐτῶν συνδέεται καὶ μιὰ τρίτη πλευρὰ τοῦ προβλήματος: ἀνάλογα μὲ τὸν τρόπο ποὺ ἐρμηνεύουν τοὺς ἐκάστοτε θεσμοὺς ἐξάρτησης καὶ τὶς ἀντιλήψεις τῶν ἀνθρώπων γιὰ τοὺς θεσμοὺς αὐτοὺς, οἱ σύγχρονοι μελετητὲς ἀποφαίνονται γιὰ τὸ χαρακτῆρα καὶ τὴ δομὴ τῶν ἰδίων τῶν ἀρχαίων κοινωνιῶν. Οἱ ἔννοιες γύρω ἀπὸ τὶς ὁποῖες περιστρέφονται οἱ σχετικὲς συζητήσεις ἐδῶ καὶ ἐνάμιση περίπου αἰῶνα εἶναι κυρίως ἡ «δουλοκτητικὴ οικονομία» ὡς βάση τοῦ ἑλληνικοῦ ἢ/καὶ τοῦ ρωμαϊκοῦ πολιτισμοῦ καί, σὲ μικρότερο βαθμὸ, ὁ «δουλοκτητικὸς τρόπος παραγωγῆς». Ἐκτὸς ὅμως ἀπὸ τὴν ἀποδοχὴ ἢ τὴν ἀπόρριψη τῶν ἐνοιῶν αὐτῶν, μεγαλύτερη σημασία ἔχει ἡ ἀποσαφήνισή τους γιὰ τὴν ὁποία δὲν γίνονται πάντα ὅλες οἱ ἀναγκαῖες προσπάθειες. Τὸ 1959, σ' ἓνα κλασικὸ σῆμα ἀρθροῦ του, ὁ Φίνλεϊ εἶχε ἀνοίξει ἓνα δρόμο προσέγγισης ποὺ ἐπηρέασε καὶ ἐξακολουθεῖ νὰ ἐπηρεάζει πολλοὺς ἱστορικοὺς καὶ κοινωνιολόγους καὶ τὸ 1975 συγκροτήθηκε ἓνας ἀντίπαλος θεωρητικὸς λόγος ἀπὸ τὸν Σέντ Κρουὰ ποὺ ἐπιτρέπει στὸ διάλογο νὰ προχωρήσει πρὸς πέρα⁵. Οἱ περισσότεροι μελετητὲς ὡστόσο, κατὰ κανόνα, ἀπλῶς παίρνουν θέση ἀπέναντι στὶς διάφο-

3. Βλ. Garlan, *ὁ.π.*, σ. 151-9, τὶς σχετικὲς βιβλιογραφικὲς ὑποδείξεις καὶ G.E.M. de Ste Croix, *The Class Struggle in the Ancient Greek World*, Λονδίνο 1981, σ. 416-8. Μιὰ σημαντικὴ νεότερη μελέτη εἶναι τοῦ G. Cambiano, «Aristotle and the anonymous opponents of slavery» στὸ *Classical Slavery*, Λονδίνο 1987, σ. 21-41, ποὺ εἶχε ἀρχίσει νὰ ἐπιμελεῖται πρὶν τὸ θάνατό του ὁ Φίνλεϊ. Πβ. T. J. Saunders, «The controversy about slavery reported by Aristotle», *Politics*, I vi 1255a4 ff., στὸ A. Moffatt, *Maistor... studies for Robert Browning*, Canberra 1984, σ. 25-36.

4. Σενέκας, *ἐπ.* 70.

5. M. I. Finley, «Was Greek civilization based on slave labour?», *Historia* 8, 1959, σ. 154-64 (ἀναδημοσιευμένο ἀρκετὲς φορὲς) καὶ Ste. Croix, «Carl Marx and the history of classical antiquity», *Arethusa* 8, 1975, σ. 7-41· καὶ οἱ δύο μελετητὲς ἐπανήλθαν ἀρκετὲς φορὲς στὸ πρόβλημα τῆς δουλείας.

ρες σχετικές έννοιες εκλαμβάνοντας τὸ περιεχόμενό τους ὡς δεδομένο.

Τὴν τελευταία δεκαετία, ἡ μελέτη τῆς δουλείας στὴν ἀρχαιότητα γνωρίζει μία νέα ἀνθιση. Ἐνα ἀπὸ τὰ πιὸ ἐνθαρρυντικὰ χαρακτηριστικά τῆς νέας παραγωγῆς εἶναι ἡ ἀξανάομενη συνειδητοποίηση τῆς συνάφειας μεταξὺ τῆς συστηματικῆς διερεύνησης τῶν πηγῶν καὶ τῶν θεωρητικῶν ἐπεξεργασιῶν. Ἐτσι, ἂν καὶ πολλὲς πρόσφατες ἐργασίες ἀσχολοῦνται μὲ ἐπιμέρους θέματα ὅπως οἱ ἀριθμητικὲς διακυμάνσεις στὴν παρουσία δούλων ἢ ἡ ποσοτικὴ συμβολὴ τῶν δούλων στὴν παραγωγή ὑλικῶν ἀγαθῶν, ὅλο καὶ λιγότερο παραγνωρίζεται πιά ὅτι οἱ ἀπαντήσεις σὲ τέτοια ἐρωτήματα ἐπηρεάζουν (καὶ ἐπηρεάζονται ἀπὸ) τὸ θεωρητικὸ πλαίσιο στὸ ὁποῖο ἐντάσσονται⁶. Ἡ μελέτη τῶν πηγῶν γίνεται πιά συχνὰ μὲ σαφὴ ἐπιδίωξη τὸν ἐμπλουτισμὸ καὶ τὴν ἀναμόρφωση τῶν θεωρητικῶν ἐννοιῶν. Σήμερα, θὰ μπορούσαμε νὰ ποῦμε, οἱ θεωρητικὲς ἀντιπαραθέσεις δὲν γίνονται στὸ ὄνομα τῆς θεωρίας ἀλλὰ στὸ ὄνομα τῶν ἐμπειρικῶν δεδομένων. Σὲ ἕνα τέτοιο πνεῦμα πιστεύω ὅτι πρέπει νὰ διαβαστεῖ τὸ βιβλίο τοῦ Ἰβὸν Γκαρλάν, *Ἡ δουλεία στὴν ἀρχαία Ἑλλάδα* πού ἐκδόθηκε τὸ 1982 καὶ κυκλοφόρησε πρόσφατα σὲ ἑλληνικὴ μετάφραση.

Οἱ βασικὲς ἀρετὲς τοῦ βιβλίου εἶναι ὁ πλοῦτος τῶν πληροφοριῶν πού ἐπεξεργάζεται καὶ ἀναδεικνύει καὶ οἱ ἀφθονες βιβλιογραφικὲς του παραπομπές. Ἄξιζει νὰ σταθοῦμε καὶ στὰ δύο αὐτὰ ζητήματα. Οἱ πρωτογενεῖς πηγές γιὰ τὴ μελέτη τῆς δουλείας στὴν ἀρχαιότητα, καὶ ἰδιαίτερα στὸν ἀρχαῖο ἑλληνικὸ κόσμο, εἶναι *σχετικὰ* περιορισμένες. Τὸ μέγιστο μέρος τῶν πληροφοριῶν προέρχεται ἀπὸ γραπτὲς μαρτυρίες στὶς ὁποῖες μπορεῖ κανεὶς νὰ προσθέσει, ἐντελῶς βοηθητικά, κάποιες ἐνδείξεις ἀπὸ ἀρχαιολογικὰ εὐρήματα —κυρίως, ἂν καὶ ὄχι ἀποκλειστικά, ἀπὸ παραστάσεις ἀγγείων. Οἱ γραπτὲς πηγές εἶναι τεσσάρων εἰδῶν: Πρῶτα ἀπ' ὅλα ὑπάρχουν οἱ μυκηναϊκὲς πινακίδες τῆς Πύλου καὶ τῆς Κνωσσοῦ γιὰ τίς ὁποῖες ἔγινε λόγος παραπάνω. Δεύτερον, ὑπάρχουν τὰ φιλολογικὰ κείμενα πού κάνουν συχνὲς ἀναφορὲς σὲ δούλους· σ' αὐτὰ περιλαμβάνονται τὰ ἔργα τῆς ἐπικῆς καὶ δραματικῆς ποίησης πού θέλουν μεγάλη προσοχὴ πρὶν χρησιμοποιηθοῦν ὡς ἱστορικὲς μαρτυρίες. Τρίτη ὁμάδα γραπτῶν πηγῶν ἀποτελοῦν οἱ ἐπιγραφὲς πού ἀναφέρονται σὲ δούλους· παρὰ τὸ μικρὸ τους ἀριθμὸ, οἱ

6. Ἡ βασικὴ μελέτη πού προσπάθησε νὰ προσεγγίσει τὴ ρωμαϊκὴ κοινωνία ἀναζητώντας τὰ ἀριθμητικὰ δεδομένα τῶν δούλων εἶναι τοῦ K. Hopkins, *Conquerors and Slaves*, Cambridge 1978. Τὸ πρόσφατο ἄρθρο τοῦ R. MacMullen, «Late Roman slavery», *Historia* 36, 1987, σ. 359-82 (μὲ πλούσια βιβλιογραφία) διερευνᾷ, σὲ πολεμικὴ πρὸς τὸν Σέντ Κρουά, τοὺς ὁρους ἐπιβίωσης τῆς δουλείας στὴν ὕστερη Ρωμαϊκὴ Αὐτοκρατορία· στὸ ἐπίκεντρο τῆς διερεύνησης εἶναι οἱ ἀριθμητικὲς μεταβολές πού προκύπτουν ἀπὸ τὴν προσεκτικὴ ἀνάγνωση τῶν πηγῶν. Πβ. C. R. Whittaker, «Circe's pigs: From slavery to serfdom in the later Roman world», στὸ *Classical Slavery*, σ. 88-122.

ἐπιγραφές αυτές είναι ιδιαίτερα πολύτιμες γιατί καταγράφουν συγκεκριμένα στοιχεία με ἀρκετή ἀκρίβεια (π.χ. πόσοι δούλοι ἐργάστηκαν σ' ἓνα δημόσιο ἔργο, τι ποσὰ κατέβαλαν γιὰ τὴν ἐξαγορὰ τῆς ἐλευθερίας τους κ.λπ.). Τέταρτη ὁμάδα εἶναι οἱ αἰγυπτιακοὶ πάπυροι, καὶ ἀνάμεσά τους ἰδιωτικὲς ἐπιστολές, πού κάνουν ἐπίσης συχνὲς ἀναφορὲς σὲ δούλους· οἱ πάπυροι αὐτοὶ προέρχονται ἀπὸ τοὺς ἑλληνιστικοὺς καὶ ρωμαϊκοὺς χρόνους ἀλλὰ σὲ ὀρισμένα ζητήματα, ὅπως τὸ ζήτημα τῶν ὄρων ὑπὸ τοὺς ὁποίους ἓνας δούλος ἀποκοτοῦσε τὴν ἐλευθερία του, μπορούμε νὰ θεωρήσουμε ὅτι ἀποτυπώνουν συνήθειες πού, χωρὶς νὰ μαρτυροῦνται, ἐπικρατοῦσαν καὶ στοὺς κλασικοὺς χρόνους⁷.

Παρὰ τὸ ὅτι οἱ πληροφορίες τῶν γραπτῶν πηγῶν εἶναι δεδομένες, δὲν εἶναι δυνατόν νὰ συμπεριληφθοῦν ὅλες σὲ μιὰ μελέτη. Κάθε μελετητὴς ἐπιλέγει, ἀνάλογα μὲ τὸ συγκεκριμένο του ἀντικείμενο, τὰ χωρία πού τοῦ χρειάζονται καὶ προσπαθεῖ νὰ συναγάγει ἀπ' αὐτὰ κάποια συμπεράσματα. Ὅρισμένα χωρία εἶναι τόσο εὐγλωττα καὶ ἐνδεικτικά πού κάνουν τὴν ἐμφάνισή τους σὲ ὅλες σχεδὸν τίς σχετικὲς μελέτες· ἄλλα ἀξιοποιοῦνται περιστασιακὰ· πολὺ σπάνια ἐπισημαίνονται καὶ κάποια χωρία γιὰ πρώτη φορά. Ἡ ἀξία λοιπὸν μιᾶς νέας ἐργασίας ἐγκριταὶ κυρίως στὸν τρόπο ἀνάδειξης τῶν πηγῶν, στὴν ταξινόμηση τῶν θεμάτων ἔτσι ὥστε νὰ φωτίζονται πλευρὲς πού μέχρι ἐκείνη τὴ στιγμή παρέμεναν στὸ σκοτάδι, καὶ στὴν πειστικότητα τῶν προτεινόμενων ἐρμηνειῶν. Ἀπὸ ὅλες αὐτὲς τίς πλευρὲς τὸ βιβλίο τοῦ Γκαρλάν ἀποτελεῖ θετικὴ συμβολή — κυρίως ἴσως στὸ τρίτο κεφάλαιο «Δουλοκτητικὲς θεωρίες καὶ πρακτικὲς», ὅπου ἐξετάζονται ζητήματα τὰ ὁποῖα ἔχουν προκαλέσει τίς περισσότερες παρανοήσεις. Σχεδὸν σὲ κάθε ἐπιμέρους θέμα, ὁ μελετητὴς ἀκολουθεῖ τοὺς δρόμους πού ἔχουν ἀνοίξει ἄλλοι μεγάλοι δάσκαλοι (οἱ συλλογισμοὶ τοῦ Φίνλεϊ καὶ τοῦ Βιντάλ-Νακέ, γιὰ παράδειγμα, εἶναι συχνὰ παρόντες)· πρωτοτυπεῖ ὅμως προσφέροντας μιὰ σφαιρικὴ εἰκόνα τοῦ φαινομένου τῆς δουλείας στὴν ἀρχαία Ἑλλάδα, στὸ φῶς τῶν πιὸ πρόσφατων δεδομένων⁸.

Ἡ σύγχρονη βιβλιογραφία γιὰ τὴ δουλεία στὴν ἀρχαιότητα εἶναι ιδιαίτερα ὀγκώδης. Συστηματικὴ διερεύνηση τοῦ θέματος ἔχει ἀρχίσει ἀπὸ τὰ μέσα τοῦ περασμένου αἰῶνα, ὅταν ἔκανε τὴν ἐμφάνισή της ἡ πρώτη μεγάλη, συνθετικὴ καὶ αὐτοτελὴς ἐργασία⁹. Ἀπὸ τὴν ἴδια περίπου ἐποχὴ χρονολογοῦνται καὶ οἱ πρῶτες προσπάθειες συγκρότησης κοινωνιολογικῶν ἐννοιῶν γιὰ τὴν κατανόηση τοῦ φαινομένου τῆς δουλείας καὶ ιδιαίτερα τῆς συμβολῆς της στὴν παραγωγὴ¹⁰.

7. Βλ. Garland, *ὁ.π.*, σ. 121.

8. Ἄς σημειώσουμε ὅτι ὁ Γκαρλάν ἔχει στὸ ἐνεργητικό του καὶ ἐξειδικευμένες ἐργασίες γιὰ τὸν ἀρχαῖο κόσμο· μάλιστα, στὸν πρόσφατο συλλογικὸ τόμο *Classical Slavery*, ὁ Γκαρλάν ἔχει συνεισφέρει μιὰ ιδιαίτερα ἐνδιαφέρουσα μελέτη, «War, piracy and slavery in the Greek world», ὅπου ὑποστηρίζει ὅτι ἡ κύρια πηγή γιὰ τὴν προμήθεια δούλων στὸν ἑλληνικὸ κόσμο δὲν ἦταν οἱ πόλεμοι, ὅπως συχνὰ πιστεύεται, ἀλλὰ τὸ ἐμπόριο μὲ ὀρισμένες γειτονικὲς περιοχές.

9. H. Wallon, *Histoire de l'esclavage dans l'antiquité*, Παρίσι 1847 (3 τόμοι).

10. Γιὰ μιὰ χρήσιμη εἰσαγωγὴ στὸ θέμα αὐτὸ βλ. M. M. Austin καὶ P. Vidal-Naquet, *Economic and*

Ένας σύγχρονος μελετητής που θέλει να παρουσιάσει το φαινόμενο της δουλείας στην αρχαιότητα, ακόμα κι αν επιλέξει να ασχοληθεί με μια μικρή χρονική περίοδο, δεν είναι δυνατόν να επιχειρήσει ταυτόχρονα αναλυτική παρουσίαση της σχετικής βιβλιογραφίας.

Ο Γκαρλάν καταφέρνει να δώσει τόσες βιβλιογραφικές πληροφορίες ώστε από τη μια να αναδεικνύει τις μελέτες που τον έχουν επηρεάσει και από την άλλη να οδηγεί τον αναγνώστη σε πιο διεξοδικές διαπραγματεύσεις επιμέρους θεμάτων. Μεγαλύτερη ακόμα αξία έχει το γεγονός ότι δεν αρκείται, όπως γίνεται συνήθως, στην παραγωγή των μελετητών της Δύσης. Τα τελευταία χρόνια ή επικοινωνία μεταξύ ιστορικών που γράφουν στα αγγλικά, στα γερμανικά, στα γαλλικά και στα ιταλικά είναι σχετικά άμεση, χωρίς διαμεσολαβήσεις και χωρίς μεγάλες καθυστερήσεις (πριν λίγα ακόμα χρόνια οι αγγλόφωνοι μελετητές αγνοούσαν βασικές μελέτες γραμμένες στα γαλλικά και το αντίστροφο). Αντίθετα, εκτός από τις μελέτες των ανατολικογερμανών ιστορικών, ή παραγωγή ιστορικών άλλων χωρών της ανατολικής Ευρώπης γινόταν γνωστή στη Δύση σχεδόν αποκλειστικά μέσω γερμανικών μεταφράσεων. Ο Γκαρλάν, με τη βοήθεια της γυναίκας του, όπως μάς πληροφορεί, επισημαίνει πολλές ενδιαφέρουσες μελέτες γραμμένες στα ρωσικά. Και μόνη ή επισήμανση αυτή ανοίγει για τον άτυπο αναγνώστη της Δύσης ένα νέο βιβλιογραφικό πεδίο και μαζί δημιουργεί την ανάγκη για σχετικές μεταφράσεις.

Το τελευταίο κεφάλαιο του βιβλίου επιγράφεται «Συμπεράσματα». Στην πραγματικότητα, όπως εξηγεί ο συγγραφέας, δεν πρόκειται για συμπεράσματα αλλά για ορισμένους πρόσθετους συλλογισμούς, πιο σωστά ίσως για ορισμένες γενικεύσεις. Οι τελευταίες έννεα σελίδες αποτελούν ένα «ιχνογράφημα των προσωπικών του λύσεων» (έστω προσωρινών) στα θεωρητικά προβλήματα που προκύπτουν από το χαρακτηρισμό της ελληνικής κοινωνίας ως «δουλοκτητικής» και των δούλων της ως «κοινωνικής τάξης». Η σχετική συζήτηση συναρτάται, κατά τον Γκαρλάν, με την έγκυρότητα της ίδιας της μαρξιστικής προσέγγισης, δηλαδή, με την ικανότητα του μαρξισμού «να καταλαμβάνει θεμιτά το σύνολο του ιστορικού πεδίου» (σ. 243, 251). Παρά τη μεγάλη συντομία με την οποία παρουσιάζεται το θέμα αυτό, οι συλλογισμοί που διατυπώνονται αποσαφηνίζουν ορισμένα ζητήματα που συχνά εκλαμβάνονται, χωρίς διερεύνηση, ως δεδομένα.

Social History of Ancient Greece, Λονδίνο 1977, σ. 3-35· στα όσα αναφέρονται εκεί θα πρέπει να προσθέσουμε την ουσιαστική συμβολή του Th. Mommsen, *Römische Geschichte*, 3 τόμοι, που εκδόθηκαν από το 1854 ως το 1856 και οι οποίοι επηρέασαν πάρα πολλούς μελετητές, συμπεριλαμβανομένου του Μάρξ· περισσότερες βιβλιογραφικές πληροφορίες στο N. Brockmeyer, *Bibliographie zur antiken Sklaverei*, Bochum 1971.

Ὅπως θὰ περίμενε κανεὶς, ἀπὸ τὴ συζήτηση προκύπτει σὲ μεγάλο βαθμὸ ὅτι τὰ θεωρητικὰ αὐτὰ προβλήματα εἶναι ἀλληλένδετα καὶ ὅτι, κατὰ συνέπεια, ἡ τοποθέτηση κάθε μελετητῆ σ' ἓνα ἀπ' αὐτὰ ἐπηρεάζει κατ' ἀνάγκη τὴν τοποθέτησή του στὰ ἄλλα.

Ἡ διαπίστωση ὅτι οἱ δοῦλοι δὲν κατεῖχαν κοινὴ θέση στὴν παραγωγή καὶ ὅτι ἔτσι δὲν ἀποτελοῦσαν *ἐνιαία* κοινωνικὴ τάξη ἢ ὁμάδα προκύπτει ἀβίαστα ἀπὸ τὶς ἴδιες τὶς πηγές. Αὐτὸ τὸ γεγονός ἔχει προβληματίσει συχνὰ τοὺς μελετητὲς σὲ βαθμὸ ὥστε νὰ ἀρνοῦνται κάποτε τὸ δουλοκτητικὸ χαρακτῆρα τῆς ἀρχαιότητας καὶ νὰ ἀπορρίπτουν ἀκόμα καὶ τὴν ἔννοια τοῦ «δουλοκτητικοῦ τρόπου παραγωγῆς». Ἐνας «τρόπος παραγωγῆς», πιστεύουν πολλοί, ἰδιαίτερα ἂν θέλουμε νὰ τὸν θεωρήσουμε κυρίαρχο, πρέπει κατὰ τὴν ἀνάπτυξή του νὰ ἐνοποιεῖ τὶς κοινωνικὲς κατηγορίες ὄχι νὰ διαιωνίζει τὶς ἀρχικὲς τοὺς διαφορῆς. Στὴν ἑλληνικὴ καὶ ρωμαϊκὴ ἀρχαιότητα, παρόλο πὺ ἡ νομοθεσία ἐνοποιοῦσε τοὺς δούλους ξεχωρίζοντάς τοὺς ἀπὸ τοὺς ἐλευθέρους ἀνθρώπους, ἡ ἴδια ἢ παραγωγικὴ διαδικασία τοὺς διασποῦσε ἀποδίδοντάς τοὺς πολὺ διαφορετικοὺς ρόλους. Ἄν καὶ ὑπῆρχε ἡ γενικὴ τάση στὸν καθημερινὸ λόγῳ νὰ ἐξισώνονται ὅλες οἱ κατηγορίες ἐξαρτημένων ἀνθρώπων, στὴν πραγματικότητα ὄχι μόνο οἱ εἰλωτες (καὶ οἱ ἄλλες ὁμάδες μὲ τὰ διάφορα κατὰ περιοχὲς καὶ ἐποχὲς ὀνόματα) διέφεραν πάντα ἀπὸ τοὺς τυπικοὺς δούλους ἀλλὰ καὶ στὸ ἐσωτερικὸ τῆς ὁμάδας τῶν δούλων ἀναδεικνύονταν συνεχῶς νέες διακρίσεις. Τὸ εὐλόγο συμπέρασμα θὰ ἦταν λοιπὸν εἴτε νὰ ἀρνηθοῦμε τὸ θεμελιακὸ ρόλο τῆς οἰκονομίας στὴν ἀνάλυσή μας τῆς ἑλληνικῆς καὶ ρωμαϊκῆς ἀρχαιότητας καὶ νὰ ἀποδεχτοῦμε, γιὰ παράδειγμα, τὴν κυριαρχία τῶν νομικῶν σχέσεων εἴτε νὰ ἀρνηθοῦμε τὴν ἀποφασιστικὴ συμβολὴ τῆς δουλείας στὴν οἰκονομία.

Ὁ Γκαρλὰν προσπαθεῖ κατὰ κάποιον τρόπο νὰ ἀποφύγει αὐτὸ τὸ δίλημμα. Διαβάζοντας τὰ συμπεράσματά του κάπως προσεκτικὰ διαπιστώνει κανεὶς ὅτι συναρτᾷ τὸ χαρακτηρισμὸ τῆς ἀρχαίας ἑλληνικῆς κοινωνίας ὡς δουλοκτητικῆς ἀπὸ τὸ ποιὸς θὰ θεωρήσουμε δούλους· καὶ τὸ ἂν θὰ θεωρήσουμε τοὺς δούλους κοινωνικὴ τάξη τὸ συναρτᾷ μὲ τὸ πῶς θὰ ἐννοήσουμε τὴν ἀρχαία ἑλληνικὴ κοινωνία. Τὰ δύο ἐρωτήματα, ὅπως τελικὰ ἀντιλαμβάνεται ὁ ἀναγνώστης, εἶναι οἱ δύο ὅψεις ἐνὸς κεντρικοῦ ἐρωτήματος: πῶς σχετίζονται στὸν ἀρχαῖο ἑλληνικὸ κόσμῳ οἱ κυρίαρχες κοινωνικὲς σχέσεις, πὺ ἄλλοτε παίρνουν τὴ μορφή νομικοπολιτικῶν σχέσεων καὶ ἄλλοτε συγγενικῶν σχέσεων, μὲ τὶς παραγωγικὲς σχέσεις, δηλαδὴ μὲ τὴν οἰκονομία; Ὁ συγγραφέας, δανειζόμενος τὴν ἀπάντησή του ἀπὸ τὸν Γκοντελιέ, ἀποφαίνεται ὅτι οἱ κυρίαρχες κοινωνικὲς σχέσεις εἶναι μὴ οἰκονομικῆς φύσης γιὰ λόγους «σὲ τελευταία ἀνάλυση» οἰκονομικούς: οἱ συγγενικὲς καὶ οἱ νομικοπολιτικὲς σχέσεις, «πὺ ἀνάγονται σήμερα στὸ ἐπίπεδο τοῦ ἐποικοδομήματος, λειτουργοῦσαν τότε ὡς παραγωγικὲς σχέσεις» (σ. 248).

Ἡ γενικὴ αὐτὴ τοποθέτηση παρουσιάζει μεγάλῳ ἐνδιαφέρον καὶ ἀνοίγει τὸ πεδίο γιὰ μιὰ συζήτηση πὺ δὲν ἔχει ἀκόμα γίνεῖ σὲ ὅσο βάθος ἐπιτρέπουν τὰ διαθέσιμα σήμερα ἱστορικὰ δεδομένα. Μάλιστα, τὰ πληροφορικὰ στοιχεῖα πὺ

έχει αναδειχθεί ο Γκαρλάν επιτρέπουν να προχωρήσουμε τις θεωρητικές του παρατηρήσεις πολύ περισσότερο απ' όσο ο ίδιος κρίνει σκόπιμο. Ής ξεκινήσουμε από τη βασική διάκριση που υιοθετεί μεταξύ τών δούλων που αποτελούσαν εμπορεύσιμο είδος (όπως στην Αθήνα) και τών άλλων εξαρτημένων ανθρώπων που ύφισταντο, όπως λέει ο ίδιος, κοινοτικό καταναγκασμό (όπως στη Σπάρτη). Για να άπλοποιήσω τη συζήτηση που ακολουθεί θα αναφέρομαι στο έξής σε δούλους και είλωτες, παρόλο που με τη λέξη *δοῦλος* οί άρχαίοι Έλληνες δήλωναν συχνά και τούς είλωτες και παρόλο που οί είλωτες δέν αποτελούσαν παρά μιá μόνο κατηγορία αυτών που ύφισταντο «κοινοτικό καταναγκασμό».

Ο Γκαρλάν, δικαιολογώντας την άπόφασή του να κάνει αυτή τη θεμελιακή διάκριση που καθορίζει τη δομή όλης του τής μελέτης, δηλώνει ότι τά κριτήριά του ήταν θεωρητικού χαρακτήρα. Άντι να ύποπέσει στο «όλέθριο σφάλμα, τόσο πολιτικά όσο και ιστορικά», να κάνει «σύγχυση εκεί που πρέπει να γίνει διάκριση», χρησιμοποίησε «γενικά όρους που τονίζουν την ιδιαιτερότητα τών τρόπων εκμετάλλευσης» που, κατά την κρίση του, «δέν μπορούσαν να άναχθούν στην καθαρή δουλεία» (σ. 244). Οί θεωρητικές επιπτώσεις αυτής τής επιλογής είναι σχετικά προφανείς: αν δουλοκτητική κοινωνία είναι αυτή που διαθέτει μαζικά «δούλους» με τη στενή σημασία, τότε ο άρχαίος έλληνικός κόσμος ήταν δουλοκτητικός «μόνο σε περιορισμένους τόπους και χρόνους» (σ. 244) και αν ένας τρόπος παραγωγής είναι δουλοκτητικός όταν βασίζεται στην έργασία «δούλων», τότε, άκόμα και σε δουλοκτητικές κοινωνίες, αυτός ο τρόπος παραγωγής συνυπήρχε πάντα με άλλους τρόπους παραγωγής (σ. 245). Έκείνο ώστόσο που χρειάζεται περισσότερη συζήτηση είναι ή θεωρητική *άφετηρία* αυτής τής διάκρισης. Τι είναι εκείνο που ξεχωρίζει τó δοῦλο από τόν είλωτα έτσι ώστε οί δύο αυτοί τύποι εξαρτημένων ανθρώπων να όρίζουν δύο διαφορετικές κοινωνίες και δύο διαφορετικούς τρόπους όργάνωσης τής παραγωγής;

Όρισμένες ουσιαστικές διαφορές έχουν ήδη έπισημανθεί από καιρό¹¹. Ώς έμπόρευμα, ο δοῦλος μπορούσε να άγοραστεί και να πωληθεί (στα πλαίσια τής προσφοράς και τής ζήτησης) δίνοντας τη δυνατότητα στο δεσπότη του να διατηρεί εκείνο τόν αριθμό δούλων που τού ήταν άπαραίτητος για τίς άνάγκες κάθε στιγμής. Έτσι, αν κάποια έποχή ένας δεσπότης κατείχε περισσότερους δούλους απ' όσους άπαιτούσαν οί έργασίες του, μπορούσε να πωλήσει ή να εκμισθώσει τούς πλεονάζοντες ώστε να μñ επιβαρύνεται με τη διατροφή τους και να μη δεσμεύει τó κεφάλαιό του. Άπό την άλλη, και αυτό είναι ίσως πιό σημαντικό, ένας δεσπότης μπορούσε στην κατάλληλη εύκαιρία να έπεκτείνει σημαντικά τίς οικονομικές του δραστηριότητες. Ένας γαιοκτήμονας που διέθετε τó άναγκαίο ποσό είχε τη δυνατότητα να άγοράσει νέα κτήματα χωρίς να τόν άπασχολεί

11. Έχω παρουσιάσει όρισμένα από τά ζητήματα αυτά στη μελέτη μου *Δούλοι, δουλεία και δουλοκτητικός τρόπος παραγωγής*, Άθήνα, Ο Πολίτης, 1987· έδω έπιχειρώ να έντοπίσω όρισμένες πλευρές που δέν με άπασχόλησαν εκεί άρκετά.

ιδιαίτερα τὸ πρόβλημα τῶν καλλιεργητῶν. Ἐάν μάλιστα διέθετε τὸ ἐπιχειρηματικὸ πνεῦμα τοῦ πατέρα τοῦ Ἰσχύομαχου (ὅπως ἐμφανίζεται στὸν *Οἰκονομικὸ* τοῦ Ξενοφῶντα), μπορούσε νὰ ἀγοράζει διαρκῶς ἀκαλλιέργητους ἀγρούς φθηνὰ καὶ νὰ τοὺς μεταπωλεῖ ἀκριβὰ, ἔχοντάς τους μετατρέψει σὲ παραγωγικούς· ἢ σχεδὸν ἀπερίοριστη δυνατότητα ἐξεύρεσης τῶν ἀπαιτούμενων δούλων θεωροῦνταν δεδομένη (20.21 κ.έ.).

Οἱ παρατηρήσεις αὐτὲς ἰσχύουν κυρίως γιὰ τοὺς μεγάλους γαιοκτῆμονες. Σὲ πόλεις ὅπως ἡ Ἀθήνα εἶναι σχετικὰ προφανὲς ὅτι οἱ γαιοκτῆμονες αὐτοὶ ἀντλοῦσαν τὸ μεγαλύτερο μέρος τῶν εἰσοδημάτων τους ἀπὸ τὴν ἐκμετάλλευση τῆς ἐργασίας δούλων. Ὁ Σέντ Κρουὰ μάλιστα ἔχει χρησιμοποιήσει αὐτὸ τὸ δεδομένο γιὰ νὰ ὀρίσει ἀκριβῶς τὸν δουλοκτητικὸ τρόπο παραγωγῆς¹². Στὰ μικρότερα νοικοκυριὰ τὰ πράγματα ἦταν διαφορετικά. Ὁ ἀριθμὸς τῶν δούλων ποὺ ἀξιοποιοῦσε γιὰ τὴν ἀγροτικὴ τῆς παραγωγῆ μιὰ σχετικὰ φτωχὴ ἢ μιὰ «μεσαία» οἰκογένεια ἀποτελεῖ ἀντικείμενο ἀμφισβήτησης¹³. Εἶναι ὥστόσο φανερό ὅτι ἀκόμα καὶ ἡ πιὸ φτωχὴ οἰκογένεια διέθετε συχνὰ τουλάχιστον ἓνα μὲ δύο δούλους —ἔστω κι ἂν αὐτοὶ δὲν ἀπασχολοῦνταν εἰδικὰ στὴν ἀγροτικὴ ἢ σὲ ὅποια ἄλλη παραγωγή. Πῶς πρέπει νὰ κατανοηθεῖ στὰ θεωρητικά μας πλαίσια ἡ θέση αὐτῶν τῶν δούλων ποὺ εἴτε δὲν παρήγαγαν εἴτε παρήγαγαν πολὺ μικρὸ πλεόνασμα;

Γιὰ νὰ ἀπαντήσουμε στὸ ἐρώτημα αὐτὸ ὀφείλουμε νὰ συμπεριλάβουμε στὴν ἀνάλυσή μας τὶς ἴδιες τὶς οἰκογένειες ποὺ ἀξιοποιοῦσαν αὐτοὺς τοὺς δούλους. Ὅπως ἔχει ἤδη διαφανεῖ παραπάνω, ἡ οἰκογένεια ἀποτελοῦσε πολὺ συχνὰ στὴν ἀρχαιότητα ἐνιαία παραγωγικὴ μονάδα· τὸ ἂν ὅλα ἢ ὀρισμένα μόνο ἀπὸ τὰ μέλη τῆς συμμετεῖχαν ἄμεσα στὴν παραγωγή ἔχει πολὺ μικρὴ σημασία. Ἐκεῖνο ποὺ κυρίως ἐνδιαφέρει εἶναι ἡ παραγωγικὴ θέση ὅλης τῆς οἰκογένειας. Αὐτὸ μπορεί νὰ μοιάζει λίγο παράδοξο σὲ προσεγγίσεις ποὺ δίνουν προτεραιότητα στὴ θέση τῶν ἀτόμων. Στὴν ἑλληνικὴ ἀρχαιότητα ὅμως, ὅπως καὶ σὲ ἄλλες κοινωνίες, πολλὰ ἄτομα δὲν συμμετεῖχαν στὴν παραγωγή παρὰ διαμέσου τῆς οἰκογένειας στὴν ὁποία ἐντάσσονταν εἴτε μὲ συγγενικοὺς δεσμοὺς εἴτε χωρὶς αὐτοῦς. Ἡ παρουσία τῶν ἀτόμων αὐτῶν διευκόλυνε τὸν παραγωγικὸ ρόλο τῶν οἰκογενειῶν ἀκόμα καὶ ὅταν ἡ ἐργασία ποὺ πρόσφεραν οἱ ἴδιοι δὲν ἦταν παραγωγικὴ. Ἐνας δοῦλος ὑπηρέτης ποὺ φρόντιζε τὸ σπίτι ἐπέτρεπε στὰ ἄλλα μέλη τοῦ νοικοκυριοῦ νὰ ἐργάζονται στοὺς ἀγρούς. Μιὰ δούλη τροφὸς ἀναλάμβανε τὴν ἀνατροφή ἑνὸς παιδιοῦ ποὺ εἶχε χάσει τὴ μητέρα του, ἐξασφαλίζοντας τὴν φυσικὴ ἀναπαραγωγή τῆς οἰκογένειας.

12. Ste. Croix, «Ὁ Κάρλ Μάρξ καὶ ἡ μελέτη τοῦ ἀρχαίου κόσμου», *Ὁ Πολίτης* 69-70, 1985.

13. Βλ. γιὰ παράδειγμα τὶς ἀντιρρήσεις ποὺ προβάλλει στὶς ἀπόψεις τοῦ Ste. Croix, *The Class Struggle* καὶ τοῦ M. H. Jameson, «Agriculture and slavery in classical Athens», *Classical Journal* 73.2, 1977-78, σ. 122-45 ἢ E. Meiksins Wood, «Agricultural slavery in classical Athens», *American Journal of Ancient History* 8.1, 1983, σ. 1-47, καὶ πιὸ πρόσφατα στὸ *Peasant Citizen and Slave*, Λονδίνο 1988, σ. 42-80.

Οί δούλοι αὐτοὶ ποὺ στὰ μικρὰ νοικοκυριά κάλυπταν ἓνα μεγάλο φάσμα ὑπηρεσιῶν δὲν ἀποτελοῦν, σύμφωνα μὲ τοὺς καθιερωμένους ὀρισμούς, μέλη μιᾶς κοινωνικῆς τάξης. Οὔτε σαφὴ θέση στὴν παραγωγή κατεῖχαν, οὔτε κοινὴ «κοινωνικὴ συνείδηση» διέθεταν, ἂν θέλουμε νὰ τὴν συμπεριλάβουμε κι αὐτὴ στὸν ὀρισμὸ τῶν τάξεων. Οἱ δούλοι αὐτοὶ ὄριζαν ἀκόμα λιγότερο ἓναν «δουλοκτητικὸ τρόπο παραγωγῆς». Ἡ συνολικὴ παραγωγή ἑνὸς μικροῦ ἢ μεσαίου νοικοκυριοῦ ὄχι μόνον δὲν προερχόταν κυρίως ἀπὸ τὴ δική τους ἐργασία ἀλλὰ, τὸ πιὸ σημαντικό, προοριζόταν κυρίως γιὰ αὐτοκατανάλωση καθὼς δὲν ἦταν ἀρκετὴ γιὰ νὰ περιλάβει ἐμπορεύσιμο πλεόνασμα.

Θὰ μπορούσαμε νὰ χαρακτηρίσουμε τοὺς δούλους αὐτούς, ἀκολουθώντας τὸν Γκοντελιέ, τάξεις, ὄχι μὲ τὴν αὐστηρὴ σημασία ἀλλὰ μὲ ἓναν τρόπο μὴ εἰδικό, *μεταφορικό* (σ. 249) ἢ θὰ μπορούσαμε νὰ τοὺς χαρακτηρίσουμε «κοινωνικὴ κατηγορία», δηλαδὴ ὁμάδα ποὺ διακρίνεται κυρίως γιὰ τὰ νομικά, ἰδεολογικὰ ἢ πολιτικὰ καὶ ὄχι τὰ οἰκονομικά της χαρακτηριστικά. Ἐκεῖνο ὅμως ποὺ δὲν θὰ ἔπρεπε νὰ μᾶς διαφύγει εἶναι ὁ «σὲ τελευταία ἀνάλυση» οἰκονομικὸς τοὺς ρόλος. Ἡ δουλεία, ἔστω καὶ μὲ αὐτὸ τὸν ἕμμεσο τρόπο «εἰσχωροῦσε» ἀποφασιστικὰ στὶς παραγωγικὲς σχέσεις τῆς ἑλληνικῆς (καὶ ρωμαϊκῆς) ἀρχαιότητος.

Οἱ παρατηρήσεις ποὺ προηγοῦνται ἀπαντοῦν ἐν μέρει μόνον στὶς γενικὲς ἀντιρρήσεις ποὺ ἔχουν διατυπωθεῖ. Ἀκόμα κι ἂν συνδέσουμε τοὺς δούλους τῶν μικρῶν καὶ μεσαίων νοικοκυριῶν μὲ τὴν οἰκονομία πάλι παραμένουν εὐρύτατες κατηγορίες δούλων, ὅπως, γιὰ παράδειγμα, οἱ ἑκατοντάδες προσωπικοὶ ὑπηρετές στὰ σπίτια τῶν ρωμαίων ἀριστοκρατῶν, ποὺ δὲν εἶχαν οὔτε ἕμμεση σχέση μὲ τὴν παραγωγή. Ἡ διαπίστωση αὐτὴ δὲν θὰ εἶχε ἴσως μεγάλη σημασία ἂν ἡ διόγκωση τῶν μὴ παραγωγικῶν ὁμάδων δούλων, ποὺ περιλαμβάνουν τὰ μέλη τῆς αὐτοκρατορικῆς γραφειοκρατίας¹⁴, δὲν συνέπιπτε χρονικὰ μὲ τὴν ἐπέκταση τῶν αὐτοκρατορικῶν οἰκονομικῶν δραστηριοτήτων σὲ χῶρες ὅπου οὔτε κυριαρχοῦσε οὔτε ἐπεκτεινόταν δραματικὰ ἡ ἀξιοποίηση δούλων στὴν παραγωγή.

Γιὰ νὰ διατυπώσουμε τὸ πρόβλημα αὐτὸ κάπως πιὸ γενικευμένα θὰ μπορούσαμε νὰ ποῦμε ὅτι «οἱ δουλοκτητικὲς παραγωγικὲς σχέσεις» δὲν ἔτειναν παντοῦ καὶ πάντα, ὅπως οἱ καπιταλιστικὲς, στὴν «ἀποσύνθεση» ἢ στὴ «διάλυση» τῶν ἄλλων προγενέστερων παραγωγικῶν σχέσεων. Ἀπεναντίας, ὅπως δείχνει τὸ παράδειγμα τῆς κλασικῆς Ἑλλάδας, ἡ δουλοκτητικὴ οἰκονομία τῆς Ἀθήνας, παρὰ τὸ ὅτι ἀπέδειξε τὰ πλεονεκτήματά της, δὲν ἐπεκτάθηκε στὴ Σπάρτη. Ἀλλὰ καὶ στὴν ἴδια τὴν κλασικὴ Ἀθήνα οἱ δουλοκτητικὲς παραγωγικὲς σχέσεις, παρὰ τὴ σχεδὸν διαρκὴ τους ἐπέκταση μετὰ ἀπὸ τοὺς περσικοὺς πολέμους, δὲν ἔτειναν νὰ διαλύσουν τίς μὴ δουλοκτητικὲς σχέσεις. Σὲ γενικὲς γραμμές, οἱ ἑλληνικὲς πό-

14. P. R. C. Weaver, *Familia Caesaris*, Cambridge 1972.

λεις διατήρησαν τὰ ιδιαίτερα παραγωγικά τους συστήματα ὅπως αὐτὰ εἶχαν διαμορφωθεῖ ἀπὸ τὸν 6ο αἰῶνα ἢ καὶ νωρίτερα, ἀκόμα καὶ ὅταν μπῆκαν σὲ περίοδο οἰκονομικῆς παρακμῆς.

Ἦ Ο Γκαρλάν ἐντοπίζει τὸ πρόβλημα αὐτὸ στὰ συμπεράσματά του μὲ μιὰ πολὺ σύντομη παρατήρηση: Ἦ Ἀρχαῖος δουλοκτητικὸς τρόπος παραγωγῆς ἐμφανίστηκε «κάτω ἀπὸ τὴν ἐπίδραση, ὄχι μιᾶς ἐσωτερικῆς ὀρίμανσης ἢ μιᾶς αὐτόνομης ἀνάπτυξης τοῦ φαινομένου τῆς ἐκμετάλλευσης, ἀλλὰ, μιᾶς σύγκλισης δυνάμεων ποὺ ἦσαν λίγο ἢ πολὺ ἀνεξάρτητες καὶ δροῦσαν σὲ διάφορους τομεῖς τῆς κοινωνικῆς ζωῆς» (σ. 245). Μὲ ἄλλα λόγια οἱ ἑλληνικὲς (καὶ ρωμαϊκὲς) κοινωνίες δὲν ὀδηγήθηκαν στὸν δουλοκτητικὸ τρόπο παραγωγῆς μέσα ἀπὸ ἱστορικὲς νομοτέλειες, ποῦ, ἂν ὑπῆρχαν, θὰ ἔπρεπε νὰ ὀδηγήσουν ὅλο τὸν ἀρχαῖο κόσμον νὰ περάσει ἀπὸ τὰ ἴδια παραγωγικά στάδια. Ἦ Ἀν στὴν Ἀθήνα καὶ σὲ ὀρισμένες ἄλλες πόλεις δὲν συνέπιπταν κάποιες κοινωνικὲς καὶ πολιτικὲς συγκυρίες, ἀνεξάρτητες σὲ μεγάλο βαθμὸ μεταξύ τους, τότε δὲν θὰ εἶχε δημιουργηθεῖ ἐκεῖ ποτὲ ἓνα τέτοιο παραγωγικὸ σύστημα¹⁵.

Ἦ Ἀποδίδοντας τὴ διαμόρφωση ἐνὸς τρόπου παραγωγῆς σὲ συγκυριακὲς συμπτώσεις μᾶλλον παρὰ σὲ ἐνδογενεῖς ὅρους ἀνάπτυξης τῶν παραγωγικῶν σχέσεων καὶ τῶν παραγωγικῶν δυνάμεων, τοποθετοῦμαστε ταυτόχρονα καὶ στὸ πρόβλημα τῶν μεταβάσεων. Οἱ «γενικὲς θεωρίες τῶν μεταβάσεων» ποὺ ἐπεξεργάζονται ὀρισμένοι σύγχρονοι μελετητὲς, ἀκολουθώντας τὴ σκέψη τοῦ Μάρξ, δὲν μποροῦν νὰ ἔχουν παρὰ περιορισμένη ἐφαρμογὴ στὸν κόσμον τῆς ἀρχαιότητος. Κατὰ τὸν Γκοντελιέ, γιὰ παράδειγμα, «ἡ μετάβαση δὲν μπορεῖ νὰ ἐπιτύχει πραγματικά, παρὰ μόνο ὅταν ὁ παλαιὸς τρόπος παραγωγῆς φτάσει, μέσα ἀπὸ τὴ δική του ἐσωτερικὴ κίνηση, μέσα ἀπὸ τὶς δικές του ἀντιφάσεις, στὸ σημεῖο νὰ ἀποσυντίθεται ἐν μέρει, νὰ διαλύει ἐδῶ κι ἐκεῖ τὶς μορφὲς ποὺ χαρακτηρίζουν τὴν ὀργάνωσή του. Αὐτὴ ἡ διάλυση ἀποδεσμεύει νέες μορφὲς παραγωγῆς ἢ, τουλάχιστον, ἀποδεσμεύει παλαιὰ στοιχεῖα καὶ τὰ καθιστᾶ κατάλληλα γιὰ ἓνα νέο συνδυασμὸ, ὁ ὁποῖος ἀρχίζει τότε νὰ “ὑπαγάγει τυπικά” διάφορες διαδικασίες ἐργασίας ποὺ ἔχουν κληροδοτηθεῖ ἀπὸ τὸ παρελθὸν καὶ ἔχουν ὀργανωθεῖ πάνω στὴν παλαιὰ ὕλική καὶ τεχνικὴ βάση»¹⁶. Ἦ Ἐμμονὴ ὅμως στὴν «ἐσωτερικὴ κίνηση» ἐνὸς τρόπου παραγωγῆς ὑποβαθμίζει τὴ σημασία τῶν «ἐξωτερικῶν» πολιτικῶν παραγόντων.

Ἦ Ἐπέκταση τοῦ δουλοκτητικοῦ τρόπου παραγωγῆς στὴ Β. Ἀφρική μετὰ τὴν ἐνσωμάτωσή της στὴ Ρωμαϊκὴ αὐτοκρατορία καὶ ἡ μὴ επέκτασή της στὶς περιοχὲς τῶν πρώην ἐλληνιστικῶν βασιλείων καὶ κυρίως στὴν Αἴγυπτον σχετίζεται ὀπωσδήποτε μὲ τὶς κοινωνικὲς συνθήκες ποὺ ἐπικρατοῦσαν στὶς περιοχὲς αὐτὲς τὴ στιγμὴ τῆς κατάκτησής τους ἀπὸ τοὺς Ρωμαίους. Ἦ Ἐκεῖνο ὅμως ποὺ δὲν μποροῦμε νὰ παραγνωρίσουμε εἶναι τὸ ἴδιο τὸ γεγονὸς τῆς κατάκτησης. Καμιὰ

15. Πβ. Κυρτάτας, ὁ.π., σ. 119-26.

16. M. Godelier, *Ἡ θεωρία τῆς μετάβασης στὸν Μάρξ*, Ἀθήνα, Gutenberg, 1987, σ. 57.

έσωτερική διαδικασία δεν φαίνεται να οδηγούσε από μόνη της τη Β. Ἀφρική στην επέκταση της δουλοκτησίας. Ἀνάλογες παρατηρήσεις μπορούμε να κάνουμε και για τις συνθήκες κρίσης του δουλοκτητικού τρόπου παραγωγής. Ὁ στρατιωτικός παράγοντας είχε αποφασιστικές επιπτώσεις στη συγκεκριμένη μορφή που πήρε ἡ παρακμή της δουλοκτητικῆς οἰκονομίας και στη συγκεκριμένη μορφή που πήρε ὁ κοινωνικός σχηματισμός που ἀναδείχθηκε μετὰ τις γοθθικές ἐπιδρομές¹⁷.

Ὅρισμένοι μελετητές που ἔχουν ἀσχοληθεῖ με τὰ θεωρητικά προβλήματα τῶν σύγχρονων κοινωνιῶν ἔχουν ἐπισημάνει ὅτι ἡ γενική τάση του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγῆς νὰ ἀποσυνθέτει ἢ ἔστω νὰ μεταμορφώνει ριζικά τους ἄλλους τρόπους παραγωγῆς με τους ὁποίους ἔρχεται σὲ ἐπαφή δὲν παρατηρεῖται πάντα στις προκαπιταλιστικές κοινωνίες¹⁸. Παρόλο που οἱ ἱστορικοὶ τῆς ἀρχαιότητος δὲν ἔχουν προχωρήσει σὲ συστηματικές διερευνήσεις αὐτοῦ του εἴδους νομίζω ὅτι ἓνα πρῶτο συμπέρασμα εἶναι σχετικά προφανές.

Ἄν ἡ μετάβαση ἀπὸ ἓναν τρόπο παραγωγῆς σ' ἓναν ἄλλο δὲν προερχόταν στὴν ἀρχαιότητα πρῶτιστα ἀπὸ ἐσωτερικές διαδικασίες ὠρίμανσης καὶ ἀποσύνθεσης, τότε δὲν μπορούμε νὰ περιμένουμε καὶ καμιά κοινωνική συνείδηση νὰ ἀντιστοιχεῖ στις συγκεκριμένες μεταβάσεις. Οὔτε οἱ δούλοι τῆς Ἀθήνας, οὔτε οἱ εἰλωτες τῆς Σπάρτης, οὔτε καμιά ἄλλη κοινωνική τάξη μπορούσαν νὰ ἔχουν συνείδηση τῶν ἐπερχόμενων μεταβολῶν. Τὸ μόνο που σίγουρα αἰσθάνονταν ὅλες οἱ κοινωνικές τάξεις που ὑφίσταντο τὴν ἐκμετάλλευση ἦταν τὰ ἀποτελέσματα τῆς δικῆς τους ὑποταγῆς. Κατὰ συνέπεια, ἐκεῖνο που διεκδικούσαν δὲν ἦταν ἡ ἀλλαγὴ τῆς κοινωνίας ἀλλὰ ἡ βελτίωση τῆς προσωπικῆς τους θέσης. Ἀναζητώντας σ' αὐτὰ τὰ πλαίσια τους ὄρους τῶν κοινωνικῶν συγκρούσεων δὲν ἔχουμε καμιά δυσκολία νὰ ἀνακαλύψουμε καὶ ταξική πάλη καὶ ταξική συνείδηση: στὴν περίπτωση τῶν δούλων, ἡ ταξική πάλη καὶ ταξική συνείδηση ἐκδηλώνονταν με τὴν προσπάθειά τους νὰ ἀποκτήσουν τὴν ἐλευθερία τους.

Ὅπως τελικὰ παρατηρεῖ ὁ Γκαρλάν, «δὲν καταρρίπτει κανεὶς “τόν” μαρξισμό (ἔστω κάποιον μαρξισμό) ὅταν ἀποδεικνύει (ἄνετα) ὅτι οἱ Ἕλληνες δούλοι δὲν ἔχουν “σωστή” συνείδηση, πρῶιμα λενινιστική, τῆς θέσης τους ὡς ἐκμεταλλεύόμενοι καὶ δὲν ἔχουν ἐνεργήσει με τὴν ἐπιβαλλόμενη ἀποφασιστικότητα» (σ. 250). Ἡ ἀναζήτηση τῆς συνείδησης ὡς προσδιοριστικοῦ παράγοντα στὴ συγκρότηση μιᾶς κοινωνικῆς τάξης πρέπει νὰ συνδυάζεται με τὴν ἀναζήτηση τῶν γενικῶν χαρακτηριστικῶν του συγκεκριμένου τύπου μιᾶς δεδομένης κοινωνίας.

Οἱ θεωρητικοὶ συλλογισμοὶ του Γκαρλάν που σχολιάστηκαν ἐδῶ ἀποτελοῦν ἓνα πολὺ μικρὸ μέρος τῆς μελέτης του· τὸ κύριο βάρος, καὶ ἡ κύρια ἀξία του

17. Βλ. P. Anderson, *Ἀπὸ τὴν ἀρχαιότητα στο φεουδαρχισμό*, Ἀθήνα, Ὀδυσσεύς, 1980, σ. 121-163.

18. Βλ. γιὰ παράδειγμα Σαμίρ Ἀμίν, «Ἡ κυριαρχία του καπιταλισμοῦ στὴ γεωργία», στο Κ. Βεργόπουλος καὶ Σ. Ἀμίν, *Δύσμορφος καπιταλισμός*, Ἀθήνα, Παπαζήσης, 1975, σ. 247.

ἔργου του βρίσκονται στὴν παρουσίαση τῶν ἱστορικῶν δεδομένων. Σὲ σχέση μετὰ τὶς γνώσεις τῶν μελετητῶν τοῦ περασμένου αἰῶνα, ἡ πρόοδος ποὺ ἔχει συντελεστεῖ στὸ ζήτημα αὐτὸ εἶναι προφανής. Καὶ ὅμως οἱ πηγές, μετὰ ἐξαιρέση τοῦς αἰγυπτιακοῦς παπύρους καὶ τὶς μυκηναϊκὲς πινακίδες ποὺ φωτίζουν δύο συγκεκριμένες κοινωνίες, ἦταν πάντα γνωστές. Τὶ εἶναι αὐτὸ ποὺ ἐπιτρέπει στοὺς σημερινοὺς μελετητὲς νὰ ξαναδιαβάσουν τὰ ἴδια κείμενα καὶ νὰ διαπιστώνουν διαφορετικὰ πράγματα; Νομίζω ὅτι ἡ ἀπάντησις βρίσκεται στὸ ὅτι ἐκκινοῦν ἀπὸ προωθημένο θεωρητικὸ πλαίσιο καὶ ἀπὸ προωθημένα θεωρητικὰ ἐρωτήματα. Τελικὰ, οἱ πηγές παρέχουν τόσες πληροφορίες ὅσες ὁ μελετητὴς εἶναι ἔτοιμος νὰ ἀναζητήσει. Ἄν, ὅπως παρατήρησα παραπάνω, οἱ θεωρητικὲς ἀντιπαραθέσεις γίνονται σήμερα περισσότερο στὸ ὄνομα τῶν ἐμπειρικῶν δεδομένων παρά, ὅπως παλαιότερα, στὸ ὄνομα τῆς θεωρίας, αὐτὸ συμβαίνει γιατί ἡ θεωρία ἔχει σημειώσει ἤδη μεγάλη πρόοδο καὶ δὲν αποκλείεται νὰ ἐτοιμάζεται γιὰ νέο ἄλμα.

ΔΗΜΗΤΡΗΣ ΚΥΡΤΑΤΑΣ

Η ΒΥΖΑΝΤΙΝΗ ΟΙΚΟΓΕΝΕΙΑ ΚΑΙ ΤΑ ΠΡΟΒΛΗΜΑΤΑ ΤΗΣ*

Στὸ Βίῳ τοῦ Συμεῶν τοῦ Θεολόγου παραδίδεται ἓνα ἐπεισόδιο ποὺ πραγματικὰ ἐντυπωσιάζει τὸν ἀναγνώστη τῆς ἐποχῆς μας¹. Ἡ μητέρα τοῦ μοναχοῦ Ἀρσενίου ταξίδεψε ἀπὸ τὴν Παφλαγονία στὴν Κωνσταντινούπολη γιὰ νὰ ἐπισκεφθεῖ τὸ γιό της. Ἐπὶ τρεῖς ἡμέρες ἡ ἄτυχη γυναίκα περιμένε στὴν εἴσοδο τῆς Μονῆς τοῦ Μάμαντος γιὰ νὰ δεῖ τὸ γιό της. Ὁ Ἀρσένιος ὅμως ἀρνήθηκε νὰ τὴ δεῖ. Εἶπε πῶς μετὰ κανέναν τρόπο δὲν γινόταν νὰ τὴ συναντήσει: «εἰ καὶ ἀπουύξασαν ἐν πυλῶνι ἀκούσομαι». Ἔτσι ἡ μητέρα του γύρισε στὸν τόπο της, χωρὶς τελικὰ νὰ δεῖ τὸν Ἀρσένιο.

Ἐντελῶς διαφορετικὴ εἶναι ἡ ἱστορία ποὺ διηγεῖται ὁ συγγραφέας τοῦ Βίου τῶν τριῶν ἀδελφῶν ἀπὸ τὴ Λέσβο, Δαβίδ, Συμεῶν καὶ Γεωργίου². Ὃταν ὁ Δαβίδ εἶχε συμπληρώσει δέκα ἔτη σ' ἓνα κοινόβιο, ἡ μητέρα του θέλησε νὰ τὸν ἐπισκεφθεῖ. Ὁ Δαβίδ ἔλαβε «θεόθεν» τὸ σημεῖο, ὅτι δηλαδὴ ἡ μητέρα του ἐπρόκειτο

* Τὸ κείμενο αὐτὸ εἶναι διάλεξις ποὺ ἔδωσε ὁ Α. Ρ. Καζάν τὸν Μάιο τοῦ 1986 στὸ Κ.Β.Ε./Ε.Ι.Ε. Τὴν ἐπιμέλεια τοῦ κειμένου καὶ τῶν ὑποσημειώσεων ἔκανε ἡ Τόνια Κιουσοπούλου.

1. I. Hausherr-G. Horn, «Un grand mystique byzantin. Vie de Syméon le Nouveau Théologien (949-1022) par Nicétas Stéthatos», *Orientalia Christiana* 12 (No 45), Ρώμη 1928, σ. 60.

2. «Acta graeca SS. Davidis, Symeonis et Georgii, Mitylenae in insula Lesbo», *Analecta Bollandiana* 18 (1899), σ. 217-218.